

Szörényi László

Sasokból szarvasok

Magyarázatok Zrínyi Miklós legszebb leveléhez

Idézzük Klaniczay Tibort: „1663 tavaszán Zrínyi valamennyi tervét összeomlottságnak látta. [...]”¹ Előbb egy olasz barátjának írott levelében céloz arra, hogy – dédapjához hasonlóan – inkább a dicső halált választaná, mint a gyáva megadást. „Még mélyebben tárja fel gondolatait egy néhány nappal később, május 2-án írt levelében valamely ismeretlen erdélyi barátjának. [279. lev.] Zrínyi legszebb levele ez: prózában írt lírai költemény, a nemzet romlását látó és saját dicsőséges vesztét kívánó költő és hazafi megrendítő, hősi elégiája.”²

Először is leszögezném, hogy az irodalomtörténész itt sem túlzott, a legkevésbé sem. Mikor líráról, elégiáról beszél, igazat mond, csak nem fejt ki. Zrínyi ugyanis nagyon is jól ismerte – hiszen egész poétikai-elméleti tudását és egyúttal költői gyakorlatát is érintették – a korabeli világirodalmi vitákat, a levélírás retorikájáról szólókat is. Könyvtárában nem csupán megvolt Justus Lipsius összes munkája, hanem a Lipsiust követő és az olasz anticiceroniánus neolatin irodalommal is szoros kapcsolatot tartó Erycius Puteanus németalföldi humanista műveit is ismerte. A levél poétikájáról és retorikájáról mindketten sokat írtak, és fontosnak tartották a követendő görög és római példák közül azokat a tragikusokat és költőket, akiknek segítségével a levél a költemény magaslataira emelkedhetik.³

Ezúttal megkísérlem ennek a valóban nagyszerű levélnek az elemzését, legalábbis, amennyire erőm és a pillanatnyilag csak nehezen hozzáférhető szakirodalom engedi. Mindenekelőtt közlöm a szövegét, mert nem túl könnyen elérhető, és nemegyszer hibásan vagy hiányos jegyzetekkel jelent meg.⁴

¹ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*, Második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 734–743.

² i. m., 737.

³ vö. Marc Fumaroli: *L'età dell'eloquenza, Retorica e „res literaria” dal Rinascimento alle soglie dell'epoca classica*, Milano, Adelphi Edizioni, 2002, 161–172.; George A. Kennedy: *Classical Rhetoric and its Christian and secular tradition from ancient to modern times*, Chapel Hill and London, The University of North Carolina Press, 1999, 187–189.; E. Catherine Dunn: *Lipsius and the Art of Letter-Writing*, „Studies in the Renaissance”, 1956, Vol. 3, pp. 145–156.

⁴ A következő kiadás a legjobb: *Zrínyi Miklós válogatott levelei*, Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Bene Sándor, Hausner Gábor, Balassi Kiadó, Budapest, 1997, 282–284.

Zrínyi Miklós levele ismeretlenek

Csáktornya, 1663. május 2–15.

Szolgálok Kegyelmednek, mint barátomnak.

Úgy látom, az gonosz Fátum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitással excludál mitőlünk [kikerülhetetlen szükségszerűséggel elzár előlünk], szegény magyaroktól. Imo venit summa dies et ineluctabile fatum Pannoniae [sőt, elközelgett Magyarország végső napja és elháríthatatlan romlása],⁵ minden más applicationk [itt: igyekezetünk] úgy tetszik, bolondság, contra stimulum calcitrare [az ösztöke ellen rugódozni]. Hanem még egy gondunknak kellene super laborem [a bánkódáson túl] lenni, hogy emberül, vitézül, magyar szívvél, ellenségünk kimondhatatlan kárával vesznék el, ne nevetnék senki a mi kimúlásunkon, mi pedig a mi obligationkat [lekötelezettségünket], kivel az mi eleinkhez vagyunk, így dücsőségesen töltenők be, nehezebb-é ez? (Nem kérdem Kegyelmedtül, hanem az egész bágyadt és lankadt nemzetemtől.) Bizonyára nem, mert

Mitius ille perit, subita qui mergitur unda,
Quam sua qui tumidis brachia lassat aquis.
(Könnyebben hal meg, kit a mélybe merít le a hullám,
Mint aki karjával csapkod a vad vizeken.)⁶

Nincs talán könnyebb halál az hecticánál [tüdőbajnál], de ezt egy emberi testben kell csak érteni, egy országban pedig nincs semmi nehezebb, sem gyalázatosabb. Úgy szeressen az Isten, és úgy áldjon, hogy nem írom ezt Kegyelmednek úgy, hogy csak hívságosan argumentáljunk [hiábavalóságokról fecserésszünk], hanem serio [komolyan], jól elébb ruminálván [elmémbe meghányván-vetvén] mindeneket; ha ki jobbat annál tudna, nem obstinálnám meg magamat [nem ragaszkodnék csökönyösen] ezen, hanem követném.

Kegyelmed énnekem igen szép példákat mind Ótestamentumból s mind új históriákból hoz elé, de édes Barátom, az énnékem, mint szegény ember kívánságának, álomnak és magunk édesítésének tetszik, mert valamint egy nap az másikhoz nem hasonló teljességesen, úgy egyik példa a másiktól különböz. Nem szólok ugyan az Isten absoluta potentiájáról [korlátlan hatalmáról] és végzetetlen irgalmáról, az kitül minden emberi elmétől megfoghatatlan dolgok is meglehetnek, de kérdem csak arra Kegyelmedet, csak az mi ítéletünk által is megérdemli-é az magyar most, hogy olyan nagy csudát és nem csak szokott csudát, hanem duplázván duplázva valókat cselekedjék az Isten érettünk, hogy ily hatalmas nemzeteket, mint minket kik háromfelől környülvettek, mi érettünk elrontson és semmivé tegyen, hogy minket

⁵ vö. Vergilius: *Aeneis*, II. 324–325. venit summa dies et ineluctabile tempus / Dardaniae. Kartal Zsuzsa fordításában: Itt van a nap, végső órája a dardanidáknak. – Zrínyi a „tempus” helyére „fatum”-ot tett!

⁶ Ovidius: *Ex Ponto*, III. könyv, VII. 27–28. Kartal Zsuzsa fordítása.

is még megszorítottson annyira, hogy magunk emberségével állhassunk in medio mundi et invidiae [a világ gyűlöletétől övezve], hogy nobis invitis et refragantibus [akaratumk és tiltakozásunk ellenére] szivet, bátorságot, egyes-séget közinkben teremtsen, hogy az mi szivünkben még hazánkhoz való sze-retetet plántáljon [ültessen]?

Bizonyára nem tudom, remélhessünk-é mi ilyeneket az mi Istenünktől, noha véghetetlenebb jóvolta és kegyelmesebb; mi, az kik erre az csúfra, az melyben vagyunk, Európának magunk tunyaságával adtunk okot; mi, az kik egymást jobban, hogysesem akármely nemzet ez világon, gyűlöljük és (salva venia illius boni Genii [bocsásson meg ama jó Szellem], ki egynehány száz esztendeig az magyarral fáradott) csaknem mint az ebek vagyunk; mi, kik minden nyavalyánkban csak egymásra szánkat tátjuk, egyikünk a másikra vet, s mindnyájan vagyunk pedig az rosszak, s az vétkesek; mi, az kik mindenik a maga privátumáért [a maga hasznáért] eleget perel és pattog, az publicumért [közjóért] megnémúl, és készek vagyunk s örömet látjuk felebarátunk házát égve látni,⁷ csak legyen annyi hasznunk benne, hogy annál melegedhessünk fél óráig, mi fegyvert kezünkben nem veszünk, hanem mint a számárok nyögünk az ösztön [ösztöke] alatt.

Cervi luporum praeda rapacium,
sectamur ultro quos opimus
fallere et effugere est triumphus.
(Mint farkasúzótt dámvadak, úgy futunk
attól, kitől a megmenekvés
nem kisebb piti győzelemnél.)⁸

Oh nyomorult, oh elfajzott magyar, ilyenekből reméljem-e én, hogy az Isten az égből leszálljon, hatalmasságosan érted mindent cselekedjék? te semmit se. Hogy küldje egy angyalát és verje meg az Senacheribot, s te aludjál? Az ki ilyeneket ilyenképpen reménlhet, bizonyára meg nem érdemi. Desperate [kétségbeesve] írok Kegyelmednek. Úgy és talán csak ez volna az egy remediumunk [orvosságunk]: una salus victis nullam sperare salutem [egybe bízhat a vesztes: többé nincs mibe' bízni]. Ne ítéljen azért Kegyelmed felőlem, hogy olly desperatióban vagyok csak, mint az oktalan állat, mert ugy gondolom: praestat mori ut leonem, quam vivere sicut asinum [jobb oroszlánként meghalni, mint számáráként élni]. Ha veszni kell hazámnak [kell penig], azon vagyok, rajtam kezdje el a veszedelmet [itt: elpusztítás, elveszejtés]. Ez az én testamentumom és resolutióm [itt: halálra szántságom], kire Isten segéljen, nem mulatok el azonban semmit is, ha mi remedium [itt: ellenszer] volna, de bizony nincs, mert az kirül sokat szólunk, bizonytalan, veszedelmes, böcstelen, hanem

⁷ Célzás az *Aeneis* egy részletére; Kartal Zsuzsa fordításában: A szomszéd Úcalegonnak / háza is ég már (II. ének, 312–313.)

⁸ Bede Anna fordítása metrikailag hű az alkaioszi strófához, ámde tartalmilag hibás. Horatius ódája (IV.könyv, IV. 50–52.) prózában így adható vissza: Mi, a szarvasok, a ragadozó farkasok prédája, önként követgetjük azokat, akiket kijátszani vagy kikerülni gazdag diadalmenet.

várok Istentül, és kész vagyok minden occasiora [alkalmatosságra], kit ébren és nyitott szemmel várok.

Datae [kelt] Csáktornya, „2. Maii, 1663.
Kegyelmednek barátja, míg él
G. Zrínyi Miklós

Semmit sem tudok Kegyelmednek olyat írni, immár elég az sana ratio, virtus autem consistit in actione [elég a józan okoskodásból, az erény a cselekvésben áll]. Engem sem az, hogy nyíltan látom veszedelmét hazámnak, sem az, hogy kevés egy kakukk egy nagy erdőben, és hogy csaknem magam vagyok az, ki viriliter resolváltam magamat in omnes occasiones [férfiasan elhatároztam magamat, mindenre készen], el nem ijeszt immár az én hazámhoz való obligációmtól, hanem készen várom, az Isten mit ad és mit disponál [rendel] felöllem, és annyira contemnáltam [megvetettem] minden rettenetességeket, hogy ultro provocálom az Fátumot [önként kihívom a végzetet].⁹ Una salus victis, nullam sperare salutem.

Csáktornya die 15. Maii 1663.

Oh, vezértől fosztott,¹⁰
Rossz tanácsra oszlott,
Szegény, árva hajlékom,
Reménségével csalt,
Bolondságtul tilt s falt
Testnyugató árnyékom.
Ha tér meg nyavalyád?
Hol gondodhoz az lát,
Ki nőtt fel csak játékon.

A levél szövegébe illesztett idézeteket, közmondásokat és más utalásokat kell először elemeznünk, hogy teljesen, illetve legalábbis az eddigi olvasatoknál mélyebbre hatolva értelmezhezzük a szerző szándékát.

Zrínyi Miklós könyvtárának a katalógusban BZ 159 a jelzete Vincenzo Tanara 1651-ben, Bolognában kiadott kertészeti kézikönyvének.¹¹ A költő

⁹ Seneca-idézet! Erről, illetve filozófiai háttéréről lásd Bene Sándor: *A sztorikus Zrínyi*, in: *MO-NOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Budapest, Kossuth Kiadó, 2016, 69–86., kül. 76-80.

¹⁰ Részlet Rimay János *Az Nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnak Esztergom alá való készületi c. gyászversének* III. részéből, ld. Rimay János: *Összes művei*, összeállította Eckhardt Sándor, Budapest, Akadémia Kiadó, 1955. 19.1.; Vö. Bán Imrénének erről a kiadásról szóló kritikáját, „Irodalomtörténet” XLIV (1957), 235–240., kül. 239.

¹¹ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Írták és összeállították Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1991, 316, 477–478.

saját kezű följegyzéseiből, lapszéli jegyzeteiből kiderül például az is, hogy egyik szőlőskertje mellett „telelő körtvélyek” is voltak; majd felsorolja néhány barátja nevét, akik erről tudnak. Köztük van egy Záborszky nevű is.¹² Kedveskedjünk neki, és egy, hajdan a zábori Záborszkyak könyvtárában, egykor Záborszky János által szerzett hatalmas, 16. századi Vergilius-kommentárt felütve, fejtsük meg először Zrínyi levelének *Aeneis*-allúzióit. (A kötet jelenleg birtokomban van).¹³

Mivel minden korabeli, irodalmilag művelt olvasó, akit Zrínyi azon a módon, azzal az utalás-rendszerrel meg tudott szólítani, mint amilyent ebben a levelében használ, kellett hogy értse a klasszikus auktorokra és a Szentírásra, esetleg még más szerzőkre – főleg történetírókra – tett célzásokat, nagyon is hasznosnak látszik a Nascimbeni-Lambertus-féle kommentár segítségül hívása, hiszen az a görög és latin, valamint szentírási forrásokon túl mindig figyelmeztet arra is, hogy melyik Vergilius-sor vagy passzus vált le az eredetitől, lett tehát szállóigévé a neolatin írásbeliségben. Mivel a Zrínyi-levelél gyakorlatilag kétnyelvű, ezt az aprólékos vizsgálatot lehetetlen volna is mellőzni.

Első példa: az Ucalegonra tett – a trójai hős nevét elhagyó, tehát rejtett – célzás. Az *Aeneis* II. énekének 298–318. sorában az esti lakomán a Trója vesztét Didó királynőnek elmesélő Aeneas arról számol be, hogy álmából felriadva a faló végzetes éjjelén hogyan észleli, hogy Deiphobus – Helené új férjének – palotáját már elpusztította a tűzvész; immár a szomszédjának, Ucalegonnak a háza ég! Zrínyi itt magyarul és magyarán szól, feltételezi, hogy minden olvasója úgymint érteni fogja, hogy a magyar haza küszöbön álló teljes pusztulására céloz. Azt csak remélhette, hogy olvasója vagy olvasói azt is elhiszik neki, hogy joggal undorodik a szomszédoktól, akik félórai melegedésre használják a jó kis tüzeckét. Zrínyi nyomán szállóigévé is vált a mondás; nemrég olvastam a Magyar Nemzet egy publicisztikáját, ahol a szerző így minősíti vitacikke végén ellenfelét: „Szomorú viszont, hogy akadnak [...], akik csak az orruk elé néznek, és egy kultúrapusztító világméretű tűznél, amikor oltani kellene, a maguk szármalmas kis pecsenyéjét sütögetik.”¹⁴

Zrínyi azonban szélesebb kontextusba helyezte az Ucalegon-utalást, hiszen a haza végveszedelmének pillanatát idézi, egyúttal az országlakosok elvakult, önpusztító önzését ostorozza! Az égő Trója lakosai viszont nem ilyenek voltak! Zrínyi tehát úgy járt el, hogy a tulajdonnevet elhagyja és a metonímiát oly mó-

¹² Vö. Zrínyi Miklós: „Mint Hektor Trójának...” Bemutatja Kovács Sándor Iván, Budapest, Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó, 1982, 34–36.1.

¹³ Lamberti Hortensii Montfortii: *Enarrationes doctiss. [imae] Atque utiliss. [imae] in XII. Libros P. Virgillii Maronis Aeneidos. His accessit Nascimbaeni Nascimbaenii, in priorem P. Virgillii Maronis Epopoeiaepartem: id est in sex primos Aeneidos libros, erudita admodum & perelegans Explanatio: (...), Basileae, per Sebastianum Henricpetri, MDXCVI.* – A kötet tehát két kommentárt egyesít, az egyik teljes, a másik csak az első hat éneket magyarázza. A kiadó a testes fólió végére nem csupán bőséges és alapos indexeket csatolt, hanem Landino allegorikus eposzmagyarázatát is.

¹⁴ Surján László a lap „Vélemény” rovatában, Magyar Nemzet, LXIII. évf. 233. sz., 2020. okt. 5., hétfő, 11.1.

don oldja fel, hogy a tulajdonos helyett a tulajdon, azaz a ház égésére utal. Erre az eljárásra feljogosíthatta akár egy jó kommentár; hiszen például Nascimbeni megjegyzi, hogy Terentius is ezzel a metonímikus fogással élt *Phormio* című vígjátékában. Sőt, egyszer maga Horatius is az égő házat hangsúlyozza a tulajdonos helyett:

nam tua res agitur, paries cum proximus ardet.¹⁵

Horatius episztolája egy kitűnő modernebb kommentátor szerint tulajdonképpen nem egyéb, mint a törtető munkakerülő római aranyifjak ironikus breviáriuma: egy cicerói kifejezésre utalva, arra figyelmezteti a protektorát másokat érintő rágalomokkal legyezgető törtetőt, hogy könnyen a „szomszéd”, tehát a megrágalmazott személy helyett saját magát égetheti le!¹⁶ Zrínyinek azért is tetszhetett ez a jelentésmegfordítás, mert arra utalt, hogy a heroikus kor tragikuma helyett a nevetséges és undorítóan romlott jelen megrajzolására csak a komikum hangneme használható.

Következzék egy másfajta intertextuális fogás. A „venit summa dies...” kezdetű *Aeneis*-idézetén Zrínyi két módosítást is eszközölt. Az egyik a Dardania, azaz a Trójával tágabb jelentésben azonos országnév fölcserélése a hazai viszonyoknak megfelelő Pannoniával; ennek a római tartománynak a neve a humanista latin kánon szerint legelsősorban Magyarországot, bizonyos szövegösszefüggésekben pedig Ausztriát [is] jelentette.¹⁷ A másik változtatás: Vergiliusnál Panthus, Apolló trójai papja beszél itt hazájuk, Trója, avagy Ílion, illetve Dardania pusztulásáról Aeneashoz; a római költő azonban az „ineluctabile tempus” kifejezést használta a hexameter végén [II. 234]. A jelzett szót Zrínyi azonban „fatum”-ra cserélte! *Idő* helyett *végzetre!* Vagy emlékezetből idézett, vagy – ez a valószínűbb – egy rokon verssorból emelte át a szócserehez szükséges kifejezést. Ez az *Aeneis* VIII. énekének 334. sora: „Fortuna omnipotens, et ineluctabile fatum”, magyarul: „a mindenható Szerencse és a leküzdhetetlen sors”. Ez Euandernek, a hazájából, Árkádiából a trójai háború előtt már hatvan évvel kényszerűen Itáliába menekült királynak az Aeneas barátilag fogadó, bemutatkozó beszédéből származó idézet. A Lambertus-Nascimbeni-féle kommentár meg is jegyzi, hogy közmondásnak látszik, már Homérosznál is az lehetett, s bizonyítékul idézi is az *Odüsszeia* két helyét, valamint utal Erasmusra.¹⁸ Valóban, ha felütjük a rotterdami mester *Adagiá-*ját, azonosíthatjuk is a két közmondást: a 2886. számú: *Fatum inevitabile* [A végzet kikerülhetetlen]; a másik: No. 2853. *Fatum immutabile* [A végzet

¹⁵ Lambertus Hortensius – Nascimbeni: i. m., 332-334. Az idézett hely: Horatius, *Epistulae* I. XVIII. 84. Urbán Eszter fordításában: „rád is tartozik az, ha a szomszédod fala lángol.” – Nascimbeni Trója pusztulásánál kiemeli, hogy a görögök szörnyű csatakiáltással rémítették meg áldozataikat, mint – teszi hozzá – „a mi korunkban a törökök és a kalózok”.

¹⁶ Id. Q. Horatius Flaccus: *Briefe*, Erklärt von Adolf Kiessling, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1889, 124, 136. 1.

¹⁷ Id. Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*, Nürnberg, 1604. Hasonmás, Budapest, 1990. p. (Bb6v).

¹⁸ Lambertus, i. m., 1390. 1. Az *Odüsszeia* vonatkozó helyei: III.147., V. 103–104.

megváltozhatatlan].¹⁹ Zrínyi valószínűleg azzal a szándékkal változtatott, hogy érzékeltesse: a magyarok végzete olyan súlyos, mint a trójaiaké és a görögöké együtt! [Rájuk viszont Itália várt mint új haza; minket legfeljebb parasztként várhatna Brazília...]²⁰

Ami továbbá az isteni gondviselés és a történelmi katasztrófák összefüggéseit illeti, olvassunk bele Pázmány Péter *Kalauzába*. Zrínyi is olvasta!

„Fénylik e’ Világ gond-viselésében, az Isteni Bölcseségnek mélysége. Mert mindenekre egy-aránt gondgya vagyon ő-néki; semmi oly kicsiny, vagy oly nagy nincsen, a’ mit az ő gond-viselése szünetlen nem vezérlene. Előtül fogva végig hat az ő gond-viselése; *A saeculo, & usque in saeculum respicit*. (Sap.8.v.l. Eccli.39. v.25.) [magyarul: Tekint örökkévalóságtól örökkévalóságig; a Bölcsesség könyve és Jézus, Sirák fiának könyve]. Meszszünnen kezdi, a’ mit végbe akar vinni; és az ő bölcseségével egybe-kapcsollya, egybe-hozza a’ meszsze-vetet dolgokat: *Causa pendet ex causa; privata ac publica, longus ordo rerum trahit*. [Seneca, de Provid. c.5.] [*A gondviselésről*, 5. fejj. Magyarul: Ok októl függ; a dolgok hosszú sora huzza maga után a magán- és közügyeket]. Innen vagyon, hogy az emberek, gyakran meg-ütköznek az Isten gondviselésében, azért, hogy messze nem néznek. És szinte úgy cselekesznek (ugymond Szent Ágoston) mint a’ ki rövidet lát; és a’ szépen béiratot falon nem látván, sem eleit, sem végét az írot Képnek, hanem csak egy darabját szemlélvén, dísztelennek itüli a’ szép képet. Mí se láttuk, honnan // vagyon eredeti, és mi végre mégyen, hogy amaz ártatlan megnyomorodik, amaz Ország el-pusztúl, ama’ Pogány és Istentelen elő-mégyen. Ez az oka, hogy meg-botránkozunk és zúgolódunk magunkban: [...]”²¹ Nem szerezhethet semmi nagyob csendességet elménkben, mint az Isten gond-viselésének bizonyos hiti. Mert a’ ki a’ Világ állapotjában ennyi rendetlenséget, és alkalmatlan forgásokat meg-gondol, könnyen meg-háborodik. De ha eszébe jut, hogy Isten a’ ki vezérli a Világot; és a’ mi rendetlen első tekintettel, azt-is rendbe hozza; és az emberi fogyatkozásokból üdvösséges orvosságokat szerez Híveinek, tűzzel és vassal-is gyógyítván őket: igen könnyen meg-nyugszik az Isten gond-viselésén. Mikor azért valamit nem értünk, az Isteni gond-viselésnek öszve-szót folyásiban, ne kárhoztassuk a’ Gond-viselést, hanem értelmünk kicsinségét meg-alázzuk: *Omnia admirari, omnia laudare, omnia sine inquisitione suscipere debemus*

¹⁹ Erasmo da Rotterdam: *Adagi, Testo Latino a fronte*, A cura di Emanuele Lelli, Milano, Bompiani, 2013, 2088–89. 1. és 2098–99.1.

²⁰ *Az török áfium ellen való orvosság*, in: Zrínyi Miklós *Prózai Munkái*, s.a.r. és jegyz.: Kulcsár Péter, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004, 226. 1. A Zrínyi által használt *polgár* szó jelentése: *paraszt*.

²¹ A kihagyott sorokban Pázmány idézi eredetiben teljes egészében Szent Ágoston *De ordine* (*A rendről*) című könyvének első fejezetéből a magyarul rövidítve hivatkozott részt. Érdeemes tudni, hogy a szent nem falfestményről, azaz freskóról beszél, hanem színes mozaikkal díszített padlóról! Pázmány alkalmazta a képet az Észak-Afrikánál valamivel hűvösebb magyar viszonyokhoz. Vö. Aurelii Augustini: *Contra Academicos*, De beata vita, recnen De ordine libri, sec. W. M. Green, Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1955, 100. Magyarul Fodor Nóra fordítását ld. Szent Ágoston: *A boldog életről – A rendről – A türelemről*, Budapest, Jel Kiadó, 2008, 601.

opera Providentiae, etsi multis injusta videantur. [Damas.2.d Fide, ca.29.& August.11. de Civitr.cap.22.]. (Iohannes Damascenus, azaz Damaszkuszi Szent János: *A hitről*, a II. könyv 29. fejezetében: „Mindent megcsodálni, mindent dicsőíteni tartozunk és vizsgálódás nélkül elfogadni, ami a Gondviselés műve, akkor is, ha sokak igazságtalanoknak tartanak őket.” továbbá Szent Ágoston: *Isten városáról*, a XI. könyv 22. fejezetében). [...]

A' töb okokat, bár halgatásban hadgyuk: de, ha Isten gondot nem visel a' Világra, és minden jövendő dolgokat bölcs okossággal egybe nem szerkeztet; mi az oka tehát, úgy mond *Josefus*²² hogy a' *Profeták*-által Jövendő dolgokat meg-jelentet? hogy a' bűnösöket azok által fenyegette; és tőlök jövendőtletet ostroival, meg-is látogatta? Ha gondot nem visel e' Világra, semmit effélét nem cselekedhetik. Es, ha szükséges az Isten gond-viselését vallani, hogy te-kélletes erkölcsben élhessen az Ember: kétség-nélkül igaznak kell // lenni az Isteni Gond-viselésrűl-valo tudománynak, mivel a' hamisság nem szükséges a' te-kélletességhez.²³

Josephus Flavius összes művei megtalálhatók Zrínyi Miklós könyvtárában.²⁴ A kutatás figyelmét azonban – midőn a Bibliotheca Zriniana köteteit vizsgálták abból a szempontból, hogy az illető mű hatása felfedezhető-e a költő műveiben – elkerülte az a körülmény, hogy Heller Bernát már 1926-ban regisztrálta a *Vitéz hadnagy* egy érdekes történetének, a centuriák vége felé nem egyéb a forrása, mint Josephus *Contra Apionem* című műve.²⁵ A madárjósolat értelmetlenségét bizonyító történet imígyen fölfedezett forrását Kulcsár Péter sem regisztrálta kritikai kiadásában.²⁶ Nem csoda tehát, hogy az ismeretlennek írott levél vizsgálóinak figyelmét is elkerülte az, hogy a Zrínyi által emlegetett Szancherib-történet nemcsak a Bibliában szereplő formájában volt ismerős Zrínyinek! Hiszen ez kulcsfontosságú szerepet játszik Josephus egy másik művében, a *Bellum Judaicum*ban is!

Josephus, miután római hadifogságba esett és elnyerte Vespasianus és Titus bizalmát, az ő engedélyükkel és a saját kezdeményezéséből megpróbálja megadásra bírni az ostromlott Jeruzsálem fanatikus védőit. Biztos lőtávolságon kívül üvölti intelmeit, amelyeket előbb történetfilozófiailag, majd biblikusán és rabbinikusán is megalapozott, miközben a lázadók sűrűn lövöldöznek rá: „Hozzájuk szegődött a szerencse, és Isten, aki sorra osztogatja az egyes nemzeteknek a világ uralmát, most Itália oldalán van. Egyébként állatok és emberek közt a leghatalmasabb törvény, hogy meg kell hajolni az erősebbek előtt, és azok az erősebbek, akik győznek. Ezért hódoltak meg a rómaiaknak

²² Joseph.10. Antiq. in fine. (Pázmány saját lapszéli jegyzete!) (Magyarul: Josephus Flavius: *A zsidók története*, X. könyv, a végén).

²³ Pázmány Péter: *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz.*³ Pozsony,1637. (Hasonmás kiadás, Bp., Balassi Kiadó, 2000) I. könyv, VII. rész, IV. 37–39. 1.

²⁴ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya (...)* Szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991, 108–109.

²⁵ Heller Bernát: *Még néhány szó a költő Zrínyi Miklósról*, Magyar Zsidó Szemle, 1925, 163–166.

²⁶ *Zrínyi Miklós Próza Munkái*, 5. a. r. és a jegyzeteket írta Kulcsár Péter, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. – Ld. a *Vitéz hadnagy*, 85. (58.) aforizmusát, 130–131. 1.

őseink, akik testileg, lelkileg és minden egyéb jó tulajdonságukban különbek voltak nálunk, pedig bizonyára nem tették volna meg, ha nem tudják, hogy Isten a rómaiakkal van. [...] Jaj, ti szerencsétlenek, megfélelkeztek igazi szövetségeseitekről, s ököllel és fegyverrel akartok a rómaiak ellen harcolni! Vajon, kit győztünk le már így valaha? Vagy nem maga az Isten volt-e az, aki a zsidókat megteremtette, és bosszút állt értük, ha valaki bántalmazta őket? [...] És talán emberkéz ölte meg Sennacherib asszír királyt, amikor egész Ázsia minden néptörzsével körülzárta a várost? Szó sincs róla, mert ezek nem fogtak fegyvert, kezük imádságra tárult, de Isten angyala egyetlen éjszakán megverte az óriási hadsereget, és mikor az asszír király reggel felkelt, 185 000 katonája halott volt, és hadserege maradékával menekült a fegyvertelen zsidók elől, akik még csak nem is vették üldözőbe. [...] Csak az örülség remélheti, hogy Isten az igazakkal éppen úgy bánik, mint a gonoszokkal. Hiszen azonnal is bosszút állhat, ha szükség van rá. Az asszírokat az első éjszaka összeúzta, mikor Jeruzsálem alatt táborot ütöttek; ha tehát a mi nemzedékünket méltónak tartaná a szabadságra, vagy a rómaiakat a bűnhődésre, akkor – mint annak idején az asszírokat – azonnal lesújtotta volna a rómaiakat is. [...] Úgyhogy én azt hiszem: Isten eltávozott a szentek szentjéből, és azokhoz pártolt, akik ellen harcoltok. Ha már tisztességes ember is menekül a bűnös házból, irtózik lakóitól: mit gondoltok, vajon Isten – aki azt is látja, amit titkolnak, azt is hallja, amit elhallgatnak – itt maradhat-e köztetek, mikor így förtelmes módon éltek?”²⁷

Sőt, Josephus még egyszer próbálkozott, amikor a rómaiak már az Antonius-várat készültek lerombolni; ám előbb János, a zsarnok szidalmazta őt, és azt is kijelentette, hogy ő egyáltalán nem fél, mert Isten maga védelmezi a várat. Josephus erre így válaszolt: „[...] azzal áztatod magad, hogy Isten, akit megraboltál az ősi áldozatoktól, szövetségeseid lesz a harcban. [...] Ki nem ismerné a régi próféták írásait és a jövődőlést e szerencsétlen városról, amelynek teljesevése íme küszöbön áll? Akkor pusztul el majd Jeruzsálem, így jövendölték, ha valaki elkezdi honfitársainak vérént ontani. [...] Tehát Isten, maga az Isten hozza a rómaiakkal a tűzcsóvát, hogy megtisztítsa a templomot, és a szörnyű förtelmekkel szennyezett várost eltörölje a föld színéről. – Így beszélt Josephus könnyes szemmel, megindultan, és végül a zokogás elfojtotta szavát.”²⁸

Visszatérve egy pillanatra Zrínyihez, ő már az Apión ellen írott apológiában is megtalálhatta a világuralom forgandóságáról vallott kijelentéseket és annak példáit, hogy még az ártatlanokat is sújtja ez a sors. Idézzük: „Mert nagyon kevés nép jutott – szerencsés körülményeket kihasználva – saját birodalomhoz, de a sorsváltások ezeket is előbb-utóbb mások igájába kényszerítették. [...] Nem említem az olyan jámborságukról közismert, mindazonáltal súlyos csapásokat szenvedett királyokat, mint Kroiszosz, nem szólok az athéni Akropolisz felperzseléséről, az epheszoszi, a delphoi és megszámlálhatatlan más

²⁷ Flavius Josephus: *A zsidó háború*, Függelékül: Flavius Josephus önéletrajza, Görögéből fordította: Révay József, Negyedik, javított kiadás, Budapest, Gondolat Kiadó, 1963, V. könyv, IX. fejezet, 376–381. 1.

²⁸ i. m., Harmadik kiadás, Budapest, Gondolat Kiadó, 1958, VI. könyv, II. fejezet, 403–404. 1.

szentélyről, amelyek feldúlását senki sem a szenvedő félnek, hanem csakis az elkövetőknek róttá fel.”²⁹

Végül azt kell megjegyezni, hogy a Bibliát bizonyos fokig hellenizálva újra-beszélő Josephus másik nagy művében, az *Antiquitates*ban [magyarra *A zsidó története* címen fordították le] isteni közbeavatkozás, öldöklő angyal nélkül is előadja Sancherib históriáját! Idézzük: „Midón Szenncherib az egyiptomi hadjáratból visszatért Jeruzsálem alá, látta, hogy a Rábsáké vezérlete alatt ott hagyott csapatokat dögvész tizedeli. Az első éjjel, amikor ezekkel a csapatokkal folytatta az ostromot, a járvány száznyolcvanötezer embert ölt meg hadseregében, vezéreikkel és századosaikkal együtt. Ez a csapás megrémítette és szörnyű aggodalommal töltötte el. Mert attól tartott, hogy egész hadserege elpusztul; tehát serege maradványaival visszasietett székvárosába, Ninivébe.”³⁰

Josephus történetírói kettősségét igen élesen megvilágította Hahn István. Hajdani kedves tanáromat itt feltétlenül idéznem kell, mert megfigyelését jól felhasználhatónak tartom a Zrínyi-levél kétségbeesett iróniájának jobb megértéséhez: „Josephus, elvileg bármennyire ragaszkodik is a jutalom és büntetés vallási elvéhez, szemmel láthatóan óvatos akkor, amikor a történelem világosságában lezajlott eseményeket kellene a közvetlen isteni beavatkozásra visszavezetni. Amikor neki magának kell döntenie abban, hogy vajon a személytelen végzet, vagy a jutalmazó és büntető személyes Isten irányítja-e sorsunkat, húzódozik ettől a döntéstől (XVI, II, 8).”³¹

Zrínyi tulajdonképpen egy régi, a héber bibliamagyarzatban kialakult műfaj fogását alkalmazta, amikor az asszírokat megöló angyal Istentől parancsolt csodáját két olyan változatban is ismerteti – Josephus segítségével –, amelyekből kiderülhet az őt, azaz Zrínyit a levél címzettje által korábban vigasztalni akaró barát, illetve az olvasó számára, hogy Isten megmenthetne csoda által, de mi nem érdemeljük meg! Ez a műfaj a *pešer*, sokszor használják a régi egyházatyák is.³²

Ugyanezzel a fogással utal a nemzeteket védelmező Geniusra, azaz angyalra is, a védangyalra, aki – úgy látszik – végképp magunkra hagyott bennünket.³³

Rokon hermeneutikai eszköznek tűnik az is, ahogyan a könnyebb halál illusztrálására éppen Ovidiust idézi. Ugyanis a Tomiból barátaihoz címzett VII. episztolában a száműzött végleg belenyugszik abba, hogy a „scytháktól mene-

²⁹ Flavius Josephus: *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*, fordította Hahn István, Budapest, Helikon Kiadó, 1984, 67.

³⁰ Flavius Josephus: *A zsidók története*, fordította Révay József, Budapest, Renaissance, 1946, X, I, 412–413. 1.

³¹ Josephus Flavius: *A zsidók története*, Válogatta és az utószót írta Hahn István, A szöveget az eredetivel egybevetette és a jegyzeteket összeállította Karsai György, Fordította: Révay József, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1980, 675. 1.

³² Vö. Andreas Szörényi: *Das Buch Daniel, ein kanonischer Pescher?* in: *Supplements to Verus Testamentum*, ed. by the Board of the Quarterly, Vol. XV. Congress Volume, Genève, 1965, Leiden, Brill, 1966, 278–294. és kiny.

³³ Vö. P. R. Davies: *Daniel*, in: *The Oxford Bible Commentary*, ed. by John Barton and John Muddiman, Oxford, University Press, 2007, 563–571., továbbá Geréby György: *A népek angyalai, avagy lehetséges-e nemzeti kereszténység?*, Pannonhalmi Szemle, 2008, 35–55.

külve” sohasem térhet már haza, ezért így fejezi be levelét: „bátran meghalok itt euxini vad vizeken”.³⁴ [Megjegyzendő, hogy a korban latinul is, magyarul is gyakran nevezték „szittyáknak”, azaz szkítáknak a törököket is...]

Régi magyar közmondásgyűjteményeket, vagy az ezen műfaj népköltészeti természetét lapozgatva, mindig csak fecskéket találtam, akik – ha csak egyedül vannak – nem csinálnak tavaszt. Zrínyi persze ismerhetett kakukkos proverbiumot is, ám talán ő maga erősítette fel a tavaszjelentő madár hangját, hogy harci és költői erényeit együttesen is hiábavalónak mutathassa be a magyar rögválóságban.³⁵

A legbravúrosabb intarzia-munkát azonban egy – kétszer ismételt – *Aeneis*-hely, egy Horatius-strófa és egy Rimay-idézet összeillesztésével végezte el Zrínyi. A leglátványosabb kétségtelenül a Horatius-hely – együtt ennek a római ódának itt, e levélben nem idézett azon soraival, amelyeket római tartózkodása idején mint dedikációt kapott VIII. Orbán pápától, aki saját latin költeményeinek díszkiadásával ajándékozta meg a fiatalembert. Széchy Károly nyomán hadd idézzük Barna Ignác fordításában:

Jók és erősek nemznek erőseket;
Még a tinónak, még a csikónak is
Apjára szít erkölcsse, s nem költ
Gyáva galambot a bérczi vad sas.³⁶

Zrínyi annyira büszke volt erre az idézetre, hogy így fejeztette be udvari papjával, Forstall Márkkal a Zrínyi nemzetségéről írott könyvét.³⁷ E helyett a magasztalás helyett, ebbe a szóban forgó levélbe viszont nem az Augustus mostohafiának, Drususnak a rómaiak ellenségein aratott győzelmeire célzó és az ősoktól örökölt erény továbbélését dicsőítő szakaszt illesztette, hanem Róma fő és örökös ellenségének, Hannibálnak a panaszát, aki végleg lemondott a győzelemről és az életről, amikor a rómaiak bedobták táborába legyőzött öccsének, Hasdrubalnak a levágott fejét! [Horatius itt egy Liviustól vett epizódot dolgoz fel, Zrínyi pedig saját halálát látja megjelenni az eposzbeli dédapa végére emlékeztető szituációban. Csakhogy körülé hiányoznak a szigeti hősök, egyedül kell majd meghalnia. Tehát az *Aeneis*-beli biztatást, a halált mint egyetlen védekezést a halál ellen (*Una salus...*) már nem hős társainak mondja el, hanem saját magának...³⁸]

³⁴ Ovidius: *Levelek Pontusból*, ford. Kartal Zsuzsa, Budapest, Európa, 1991, 90–91. 1.

³⁵ Dugonics András: *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, Hasonmás kiadás, Szeged, Bába Kiadó, 2009, 76.; *Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból*, Közzéteszi Vöő Gabriella, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1989, 80–81.

³⁶ Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1520–1664*, I. kötet, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1896, 67.

³⁷ Ld. Marcus Forstall: *A Zrínyi grófok hősi családjának története*, ford. Bene Sándor, in: *A Zrínyiek a magyar és horvát históriában*, szerk. Bene Sándor, Hausner Gábor, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2007, 371.

³⁸ Vö. Q. Horatius Flaccus: *Oden und Epoden*, Erklärt von Adolf Kiessling, Sechste Auflage, erneuert von Richard Heinze, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1917, 414–424.;

A kétszer elkezdett levelet egy Rimay-idézettel fejezi be. Ács Pál kimutatta, hogy az idézet helye a Balassi fivérek hősi halálára írott epicedium, ahol a megszólalók tulajdonképpen egy elképzelt mauzóleum, egy sírkápolna szobrai.³⁹

Zrínyi tehát mintegy már meghalt, viszont epikusán megjelenik álmában az olvasónak. Hazájának.

Horatius: *Ódák és epódoszok*, a szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Borzsák István, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. 431–441.; Q. Horatius Flaccus, Rec. Io. Gaspar Orellius, Vol. I., Berolini, 1886, 519–534.; a Livius-hely: *Ab urbe condita*, XXVIII. 43–51.; Erycius Puteanus már bemutatta, hogyan lehet pontosan ebből a horatiusi epiniciumból, tehát győzelmi ódából két, egymástól távol eső sorból összeillesztve valami mást alkotni. Ld. Erycii Puteani Thyrsi Philotesii, sive Amor Laconissans. Stili & Sermonis Aculei, Lovanii, 1609. p. 34.

³⁹ Ács Pál: *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában*, in: *A magyar irodalom története, a Kezdetektől 1880-ig*, szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 374–381.

